

Symboliczne znaczenie roślin uprawianych w tradycyjnej zagrodzie

The symbolic meaning of plants grown in a traditional homestead

Streszczenie

Zieleń w tradycyjnej zagrodzie tak, jak w każdym innym środowisku, spełniała trzy podstawowe grupy funkcji: ochronno-techniczną, użytkową i społeczno-kulturową. Spełniała, ponieważ od końca XX w. obserwujemy zanikanie zagrody jako rozwiązania przestrzennego charakteryzującego zabudowę wsi, a za tym i zanikanie specyficznych funkcji towarzyszącej jej zieleni. Zieleń w zagrodzie, dzięki swoim wartościom użytkowym, izolacyjnym, regulacyjnym i biologicznym wywiera znaczny wpływ na warunki życia i ludzi i zwierząt. Pełniła przede wszystkim funkcję użytkową, w tym produkcyjną i ochronną. Jednak nie można nie uwzględnić jej roli społeczno-kulturalnej; przede wszystkim ozdobnej, ale też symbolicznej. Indywidualne cechy roślin użytkowanych w zagrodach znajdowały odpowiednie zastosowanie dla właściwego ich miejsca, funkcji i roli. Miały one, wywodzące się zazwyczaj z racjonalnych źródeł, określone znaczenie symboliczne, które współcześnie jest często, mniej lub bardziej świadomie, kontynuowane.

Abstract

Greenery in the traditional croft, as in any other environment, served three basic groups of functions, i.e. protective and technical, utilitarian as well as social and cultural. It did serve but since the late 20th century we have been observing the decline of croft as a spatial solution characterising the rural development and thus the decline of the specific functions of its accompanying greenery. Due to its utilitarian, isolating, regulating and biological properties, greenery in the croft has a considerable effect on people's and animals' living conditions. It primarily served the utilitarian function, which included production and protection. One must not, however, fail to take into consideration its social and cultural role, above all ornamental but also symbolic. The individual features of plants utilised at crofts found appropriate application in the right place, function and role. They had a specific symbolic meaning, which usually stemmed from rational sources and which is more or less consciously perceived even today.

Słowa kluczowe: wieś, tradycyjna zagroda, zieleń, symbolika

Keywords: village, traditional homestead, green, symbols

1. Wprowadzenie

Rośliny uprawiane w tradycyjnej zagrodzie dzięki swoim wartościom użytkowym, izolacyjnym, regulacyjnym i biologicznym wywierały znaczny wpływ na warunki środowiskowe. Pełniły przede wszystkim funkcję użytkową, a w tym tak produkcyjną, jak i ochronną, ale nie można nie uwzględnić ich roli społeczno-kulturalnej; przede wszystkim ozdobnej, ale i też symbolicznej. Symbolizm zieleni wywodzący się zazwyczaj z racjonalnych źródeł, znajdował i niekiedy nadal znajduje swoje przełożenie w obrzędach i obyczajach.

Zarówno użytkowym, jak i dekoracyjnym elementem tradycyjnego gospodarstwa wiejskiego, tak rezydencjonalnego, jak i chłopskiego był ogród przydomowy z przedogródkiem, ogrodem kwiatowym, zielnym i warzywnikiem. Za pierwsze ogrody chłopskie można uważać działki przyzagrodowe przy-

1. Introduction

Plants grown at the traditional croft had a considerable effect on the environmental conditions due to their utilitarian, isolating, regulating and biological properties. They predominantly served the utilitarian function, which included production and protection, but one must not fail to take into consideration their social and cultural role, above all ornamental but also symbolic. The symbolism of the greenery, usually stemming from rational sources, found and occasionally still finds its reflection in rituals and customs.

A both utilitarian and decorative element of the traditional rural homestead, both residential and peasant, was a backyard garden with a foregarden, a flower garden, an herb garden and a vegetable garden. The first peasant gardens can be traced back to farm allotments allocated to landless peasants in the 13th century. Four crop groups could

dzielane bezrolnym chłopom w XIII w. Wyróżnić w nich można było cztery zespoły upraw: warzywnik, zielnik, sad i gaj¹. To zielnik przekształcił się w późniejszych okresach w umieszczone symetrycznie przy wejściu na działkę: ogródek kwiatowy i/lub ziołowy. Sad był częścią użytkową ogrodu, która stanowiła odrębną całość. Charakterystycznym, dawnym obszarem zieleni przydomowej był gaj, zwany również gajkiem. Wykorzystywane do wypoczynku miejsce porośnięte murawą i ocienione lipami, dębami, jesionami, jaworami czy też innymi typowymi dla danego regionu drzewami i krzewami. Gajem nazywano też różne formy skupisk zieleni wysokiej, które zazwyczaj zawierały magiczną treść. Mogły to być zespoły starych drzew w lesie, wyróżniające się młode drzewka lub nawet pojedyncze drzewo rosnące w pobliżu zagrody.

W XIII-wiecznych chłopskich ogrodach uprawiano przede wszystkim rośliny użytkowe: kapustę i rzepę, które stanowiły podstawę wyżywienia chłopskiej rodziny, a także chmiel, którego owoce wchodziły w skład dziesięciny kościelnej. Uprawa lnu, prosa i innych zbóż miała miejsce w wiekach późniejszych. W średniowiecznych chłopskich sadach oraz na miedzach sadzono głównie jabłonie i grusze. Nowe uprawy pojawiły się zarówno w rezydencjonalnych, jak i chłopskich ogrodach w XVI w., kiedy to do Polski przeniknęły wpływy ogrodnictwa włoskiego.

Elementy ozdobne w chłopskich ogrodach pojawiły się pod koniec XVII i na początku XVIII w. pod wpływem znacząco rozwijających się w tym czasie ozdobnych ogrodów przy dworach, rezydencjach magnackich i posiadłościach kościelnych. Dużą rolę odegrało tutaj też uwłaszczenie. Przydzielone zabudowania ogradzano, a przed chałupami zaczęto zakładać przedogródki, zwane też ogródkami przedokiennymi. Stanowiły one element ozdobny chłopskiej zagrody. Wtedy też w chłopskich ogrodach pojawiają się zioła. Wcześniej zioła, stosowane głównie w celach leczniczych, spotkać można było prawie wyłącznie w ogrodach przyklasztornych. Ponadto, uprawa niektórych ziół w ogrodzie, mogła ściągnąć podejrzenia o uprawianie niedozwolonych praktyk. Powszechność przedogródków charakterystyczna jest dla wsi końca XVIII i początków XIX w.

Rozpowszechnienie nasadzenia krzewów ozdobnych w gospodarstwach chłopskich miało miejsce w XIX i XX w. Drzewa sadzono na skraju ogrodu i przy budynkach. Miały one zapewniać ochronę przed słońcem oraz chronić budynki w razie pożaru. Wiek XX, to dalszy rozwój chłopskich ogrodów przydomowych, traktowanych jako swoista wizytówka mieszkańców zagrody, które niekiedy wyróżniały się charakterystycznymi regionalnymi cechami. Na Kurpiach były to geometryczne rabaty i grządki, na Mazurach i Pomorzu układ roślin był bardziej luźny i nawiązujący do nasadzeń naturalistycznych, w Wielkopolsce obsadzone bukszpanem trawniki lub dywany kwiatowe w kształcie kwadratu z kołem w środku również obwiedzione strzyżonym bukszpanem, na Rzeszowszczyźnie powszechne były zgrupowania białych lilii na grządce lub przy ścianie budynku².

Jeszcze w I połowie XX wieku stosunkowo rzadko w gospodarstwach wiejskich - na obszarze zagrody, obejścia czy też siedliśka a nawet przydworskiego lub przypałacowego parku, sadzo-

be distinguished in them, i.e. vegetables, herbs, an orchard and a grove¹. It was the herbal garden that was subsequently transformed into a flower garden and/or herbal garden located symmetrically at the entrance to the plot. The orchard was the utilitarian part of the garden and formed a separate whole. A characteristic area of greenery around the house in the old days was a grove, also referred to as a woodlet. The place, which was used for relaxation, was overgrown with grass and overshadowed by lime trees, oaks, ashes, sycamores or other trees and shrubs typical for the particular region. The term grove was also referred to various forms of clusters of high greenery, which usually contained some magic contents. Those could be groups of old trees in the forest, some young trees standing out or even a single tree growing in the vicinity of the croft. The plants grown in the 13th century peasant gardens were above all utilitarian plants, i.e. cabbage and turnip, which were the basic foods for the peasant family, and also hops the flowers of which were a part of the church tithe. Also flax, millet and other cereal crops were grown in later centuries. In the middle ages, it was mainly apple and pear trees that were planted in peasant orchards. New crops appeared both in the residential and the peasant homesteads in the 16th century when the influence of Italian gardening spread into Poland.

Ornamental elements appeared in peasant gardens in the late 17th and early 18th centuries under the influence of the then rapidly developing ornamental gardens at courts, stately homes and church estates. A significant factor here was the abolition of serfdom. The allocated farms were fenced and foregardens were beginning to be set up in front of the cottages; those were also referred to as 'in-front-of-the-window gardens'. They made a decorative element of the peasant croft. It was also then that herbs appeared in peasant gardens. In earlier times herb, used mainly for healing purposes, could only be found in monastery gardens. Furthermore, growing some herbs in a garden might give rise to suspicions of being involved in prohibited practices. The commonness of foregardens is characteristic for the rural areas of the late 18th and early 19th centuries. Planting ornamental shrubs at peasant farms become widespread in the 19th and 20th centuries. Trees were planted at the edge of the garden and outside buildings. They were intended to provide protection from the sunshine and to protect the buildings in case of fire. The 20th century marks the further development of peasant kitchen gardens treated as a specific hallmark of the inhabitants of the croft. Some of them were distinguished by their characteristic regional features. In the region of Kurpie, they were geometric patterns of flowerbeds; in the Masurian and Pomeranian districts the plant design was rather loose and relating to naturalistic plantings; in the region of Wielkopolska they were lawns with boxwood planted around them or square-shaped flower carpets with a circle in the middle, also edged with sculpted boxwood; in the Rzeszow region clusters of white lilies arranged in flowerbeds or along building walls were popular². Still in the 1st half of the 20th century it was relatively seldom that coniferous trees (except the pine) were planted in rural developments – within the croft area, the farmyard or places of residence, or even in parks located by stately homes or palaces. The places that were reserved for them were ones of horror and danger, such as cemeteries and forests. Sadly, coniferous trees and shrubs began to spread among the greenery growing round houses

no drzewa szpilkowe (z wyjątkiem sosny). Zarezerwowane były dla nich miejsca o cechach grozy i niebezpieczeństwa, takie jak m.in. cmentarze i lasy. Drzewa i krzewy iglaste zaczęły niestety rozpowszechniać się wśród przydomowej zieleni na obszarach wiejskich w II połowie XX w. Niestety, nie tylko dlatego, że takie nasadzenia są kulturowo obce, ale i pod względem użytkowym rośliny szpilkowe są niewskazane, a nawet niebezpieczne z uwagi na łatwość przenoszenia ognia w razie pożaru.

2. Symbolika wybranych drzew i krzewów

Cześć boską oddawano przede wszystkim drzewom. Wierzono w ich nadzwyczajne moce, pomocne człowiekowi w różnych sytuacjach życiowych. W kulturze ludowej drzewa dzielono na „żeńskie” i opozycyjne do nich „męskie”, co poparte jest odpowiednim rodzajem gramatycznym (męskie: dąb, buk, jawor; żeńskie: lipa, brzoza, wierzba, osika). Wyróżniano również „drzewa przeklęte” – osika i wierzba oraz błogosławione – lipa, leszczyna, brzoza, które mają dobroczynny wpływ na człowieka³.

Przypisywano poszczególnym drzewom specyficzne właściwości, które miały w rozmaity sposób oddziaływać na ludzi i ich losy. Za tajemnicze (święte) rodzime drzewa, uważano dęby, lipy, klony, wiązy, brzozy, jesiony, buki, sosny, a nawet topole i wierzby o dużych rozmiarach. Z drzew nie rodzimych znajdował się w tej grupie przede wszystkim platan, miłorząb i orzech włoski. W każdej dawnej zagrodzie musiało rosnąć choćby jedno stare drzewo, głównie lipa lub dąb, które miało chronić domostwo przed nieszczęściami.

Dęby i lipy uważano za drzewa lepsze od innych dla celów religijnych. Na tych to głównie drzewach, według ludowej tradycji, ukazywały się święte zjawy, a pod ich konarami często zawieszano czy też ustawiano kapliczki⁴. Dąb łączono z symboliką męską a lipę z żeńską i bóstwami płodności⁵. Pod lipami (ale też i pod dębami) świętowano i odbywano sądy – gdyż były one też symbolami szczęścia i spokoju⁶. Wierzono też, że w lipie mieszka Matka Boska. Lipy wyznaczały świętą przestrzeń i chroniły święte źródła. Podobnie jak w przypadku dębów nie można ich było rąbać i palić. Takie zachowanie uważano za grzech⁷. Lipę uważano ją za drzewo, w które nigdy nie uderza piorun i dlatego sadzono ją przed domem, aby spełniała funkcję swoistego piorunochronu. Wykonane z drewna lipowego kotłyski miały zapewnić niemowlętom dobry sen. Lipę wykorzystywano także w celach apotropicznych. Miała stanowić najskuteczniejszy środek na schwywanie i unieszkodliwienie różnych demonów. Łyko lipowe służyło do unieszkodliwiania tak upiorów, jak i diabła. Obwiązywano nim krowie nogi, co miało zabezpieczyć zwierzęta przed czarami. Ta ochronna funkcja ujawnia się także pośrednio w zwyczaju stosowania łyka lipowego do wykonywania wianuszków święconych w oktawę Bożego Ciała. Służyły one do ochrony domu przed niebezpieczeństwem. Z kolei gałązki lipowe, którymi ozdabiano ołtarze na drodze procesji Bożego Ciała zabierano do domu i zatykano w polu, co chronić miało gospodarstwa przed nieszczęściem. Odwiecznym zwyczajem było majenie chałup lipowymi gałęziami na Zielone Świątki. Gałęzie wisały na domach do św. Jana, kiedy to wyschnięte spalano w tradycyjnym sobótkowym ognisku⁸.

in rural areas in the latter part of the 20th century. The reason why this is sad is not only that such plantings are culturally alien but also because coniferous plants are not recommendable as utilitarian plants; they can actually be even dangerous due to the ease of spreading flames in case of fire.

2. Symbolism of selected trees and shrubs

It was above all trees that were worshipped. People believed in their supernatural powers, helpful to man in assorted life circumstances. In the folk culture, trees were divided into 'female' and opposing 'male' ones, which is supported by appropriate grammatical gender (male: oak, beech, sycamore; female: lime tree, birch, willow, aspen). Also 'cursed trees' were distinguished, such as aspen or willow, and blessed ones, such as lime tree or hazel, which have a beneficial effect on man³. Specific properties were ascribed to the particular trees, which were supposed to have different effects on people and their fates. Indigenous trees considered mysterious (holy) were oaks, lime trees, elms, birches, ashes, beech trees, pines and even poplars and large-sized birches. Non-indigenous trees included first of all plane tree (*Platanus orientalis*), ginkgo and walnut tree. Each croft of old would have at least one old tree, mainly lime tree or oak, which was supposed to protect the household against misfortunes.

Oaks and lime trees were considered to be trees better than others for religious purposes. It was primarily in these trees that apparitions appeared were seen according to the folk tradition, and it was common to place tree shrines under their branches⁴. The oak was associated with male symbolism and lime tree with female one and with gods of fertility⁵. Lime trees (but also oaks) were the places for celebrations and judgements as they were also symbols of happiness and peace⁶. It was also believed that the Mother of God lived in lime tree. Lime trees demarcated the sacred space and protected holy springs. Like in the case of oaks, they must not be chopped and burned. Such a behaviour was considered a sin⁷. It was thought that lime trees were never struck by lightning and therefore they were planted outside houses so that they might serve as a specific replacement for a lightning conductor. Cradles made of lime tree wood were to ensure a good night's sleep to babies. Lime tree was also used for apotropaic purposes. It was supposed to be the most effective agent for catching and incapacitating various demons. Lime bark was used to incapacitate both phantoms and the devil. It was wrapped around cows' legs to protect the animals against witchcraft. This protective function is also indirectly revealed in the custom of using lime bark to make wreaths that were consecrated during the Octave of Corpus Christi. They served to protect the household against danger. Lime twigs, in turn, which were used to decorate altars along the Corpus Christi procession routes, were taken home and stuck into the soil in the field, which was meant to protect households against bad luck. An age-old custom was to adorn cottages with lime twigs for Pentecost. The twigs hung on the houses until the day of St. John when dried out they were burned in the traditional celebratory bonfires⁸.

Oaks, which are often struck by lightning, were due to this phenomenon considered already in the early Slavs' ceremonials as trees particularly favoured by the gods of heavens, headed by thundering Perun. The huge size, the extensiveness,

Dęby, w które często uderzają pioruny były poprzez to zjawisko już w obrzędowości wczesnych Słowian uważane za drzewa szczególnie upodobane przez bóstwa niebios, na czele z gromowładnym Perunem. Wielkie rozmiary, rozłożystość, majestatyczność i długowieczność, a także twardość i trwałość drewna pozwalały widzieć w dębach symbol trwałości i nieśmiertelności. Wpływały na przekonanie o jego niezniszczalności. Jak już zaznaczono dębu nie wolno było ścinać, rąbać ani uszkodzić. Powinien on usychać powalony wiekiem, rozsypać się. Niedopuszczalne też było palenie dębiną. Drzewo mogło spłonąć tylko od „ognia niebieskiego”⁹. Według wierzeń ludowych oparcie się o pień dębu wiosną miało dawać zdrowie a noszenie w kieszeniach żółędzi zabezpieczało przed starzeniem się i pijaństwem¹⁰. Wierzone też, że dąb potrafi uśmierzyć ból i zapobiegać różnym dolegliwościom. Dąb wykorzystywany był także do czarnej magii. Wysuszone liście wtykano w dom gospodarza, któremu źle życzone, aby sprowadzić na niego nieszczęście.

Bardzo pospolity w gospodarstwach chłopskich był niegdyś, ceniony w medycynie ludowej, czarny bez. Z uwagi na silne działanie bakteriobójcze, dobry wzrost w środowisku przenażonym i specyficzny, nieprzyjemny zapach jego kwiatów szczególnie ulubiony przez owady, sadzono go koło ustępów, miejsc wylewania nieczystości i gnojowni.

Bez wiązano przede wszystkim ze sferą chthoniczną i domeną śmierci. W mitologii i przesądach utożsamiany był ze złem i dlatego sadzony z tyłu domu, aby chronił obejście od czarownic i aby się „złe” nie zakradło. W całej Europie Środkowej wierzone, że nie wolno palić bzem w piecu, bo taka czynność może wywołać choroby skóry. Bez nie był krzewem niszczonym, ale obdarzanym szacunkiem. (...) *bzu wyrosłego na ogrodzie wieśniak nie podkopuje nigdy*¹¹, a (...) *gdzie bez rośnie, tam diabeł mieszka. Bzu tedy wytępić nie należy, gdyż wycinający bardzo łatwo na szkody wielkie narazić się może*¹². Tylko wdowy i sieroty mogły go ścinać. Według wierzeń ludowych czarny bez pełnił rolę apotropaiczną. Strojono jego poświęconymi gałązkami domy i płoty, aby zabezpieczał przed chorobami i gradem¹³. Wierzone, że magiczną moc ma też miejsce pod koroną bzu. Matki zanosily tam nieuleczalnie chore dzieci, aby demony dopomogły w ich uzdrowieniu. W połączeniu z odprawianiem określonych rytuałów krzew miał również działać antykoncepcyjnie¹⁴. Uważano, że jeżeli bez na jesieni powtórnie zakwitał to nastąpi zgon kogoś młodego i lubianego. W celu uchronienia się przed taką ewentualnością w nocy wieszano na kwitjącym bzie owoce jarzębiny, aby odwrócić uwagę demonów od żywych osób. Gdy wiosną krzew bez powodu marniał lub usychał znaczyło to, że będzie susza i zabraknie wody w studniach¹⁵.

3. Rośliny ogródków przydomowych

Określone, symboliczne znaczenie przypisywano większości roślin sadzonych w przedogródkach. Łączono je z obrzędowością religijną i ludową. Róża i tojad związane były z symboliką maryjną, bukszpan i bluszcz z misterium wielkanocnym. Na zakończenie oktawy Bożego Ciała wieszano się na ścianie domu święcone wcześniej wianki, w których można było znaleźć rozchodnik i macierzankę, które miały rozpędzać chmu-

magnificence and longevity as well as the hardness and durability of the wood made oaks be perceived as a symbol of permanence and immortality. These features contributed to the conviction of its indestructibility. As already mentioned, it was not permitted to cut down, chop or damage oak trees. An oak should dry out and fall to pieces knocked down by the old age. Use of oak wood as a fuel was also impermissible. Such a tree could only burn from 'heavenly fire'⁹. According to the folk beliefs, if you leaned against an oak in the spring, this would give you good health and carrying acorns in your pockets protected you from aging and drunkenness¹⁰. It was also believed that oak could kill pain and prevent various ailments. The oak was used in black magic, too. Dried leaves were stuck into the house of a farmer who was ill-wished in order to bring misfortune upon him.

A very common plant grown by peasants was black elderberry, which was treasured in folk medicine in the old days. Due to its strong antibacterial effect, good growth in an overfertilised environment and a specific, unpleasant smell of its flowers, it was particularly favoured by insects; it was planted near latrines, the places where waste was deposited and manure pits.

Elderberry was primarily associated with the chthonic sphere and the domain of death. In the mythology and superstitions, it was identified with evil and therefore it was planted at the back of the house so that it should protect the yard against witches and keep the 'evil ones' at bay. In the whole Central Europe, it was believed that one must not burn elderberry in an oven as such an activity might cause skin diseases. Elderberry was a shrub that was not destroyed but respected. ... *elderberry grown in the garden the peasant shall never dig*¹¹, and ... *where elderberry grows, the devil lives. Hence, elderberry should not be eradicated as he that cutteth can very easily expose himself to great harm*¹². Only widows and orphans were allowed to cut it down. According to the folk beliefs, black elderberry fulfilled the apotropaic role. Its sanctified twigs were used to decorate houses and fences so that it should protect against diseases and hail¹³. It was believed that a spot beneath a crown of elderberry had a magic power, too. Mothers brought their terminally ill children there so that demons might help in healing them. In connection with specified rites the shrub was also supposed to have a contraceptive effect¹⁴. It was thought that if elderberry blossomed again in autumn, then someone young and liked would die. In order to avoid such an occurrence, rowanberry fruit was hung on blossoming elderberry at night so as to divert the demons' attention from living people. When the shrub withered or wilted without a reason, it meant that there would be a drought and a shortage of water in the wells¹⁵.

3. Backyard gardens plants

A specific, symbolic meaning was attributed to most of the plants that were grown in foregardens. They were associated with religious and folk ceremonials. The rose and the monkshood were related with Marian symbolism, the boxwood and the ivy with Easter Drama. At the end of the Octave of Corpus Christi people would hang on a wall of the house previously consecrated wreaths, which included stonecrops and thymes, which were supposed to disperse hail clouds. Furthermore, the thyme was supposed to help women attract a husband and to boost exorcisms¹⁶. Herbal bouquets that were consecrated on the Feast of the Assumption of the Blessed Vir-

ry gradowe. Ponadto macierzanka miała pomagać kobietom przyciągnąć męża oraz wspomagać egzorcyzmy¹⁶. Święcone na święto Matki Boskiej Zielnej oraz Boże Ciało bukiety zielne zawierające leszczynę, bylicę boże drzewko i kopytnik, miały uchronić plony od niszczących burzowych i gradowych. Osobną grupę roślin stanowiły zioła świętojańskie: lulek czarny, łopian, mięta, dziurawiec, pokrzywa. Miały one chronić ludzi, zwierzęta i plony przed urokami czarownic, chorobami i klęskami żywiołowymi¹⁷. Miętę uznawano za symbol mądrości, gościnności i miłości, a **dziurawiec** miał chronić przed złymi czarami i urokami oraz przed smutkiem i żalem (co ma uzasadnienie w jego właściwościach przeciwdepresyjnych). Zioła w obrzędach ludowych wykorzystywane były na szeroką skalę, a gwarantującego miłość wybranka lubczyku nie mogło zabraknąć w żadnym ogrodzie.

Bardzo rozbudowana jest symbolika róży. Odgrywa bardzo ważną rolę w symbolice chrześcijańskiej, a jej maryjna symbolika bliska jest polskiej tradycji, związanej z kultem Matki Bożej. Jednakże motyw ten jest słabo reprezentowany w tradycji i kulturze ludowej, a róża nie jest kwiatem bliskim polskiemu folklorowi. Odgrywała ona znaczną rolę przede wszystkim w obyczaju dworskim¹⁸. W ogrodach chłopskich to przede wszystkim lilia, fiołek i tojad prezentowały symbolikę maryjną.

W wielu rejonach Karpat tojad nazywany bywa „trzewiczkami Matki Boskiej”. Wzięło się to stąd, że – jak głosi legenda – podczas ucieczki Świętej Rodziny przed Herodem, na próżno Maria prosiła różne rośliny, by użyczyły Jej liści i kwiatów na obuwiu, które uległo zniszczeniu. Tylko tojad ofiarował swoje niepozorne kwiaty. Od tamtej pory mają one niebieski maryjny kolor i zdolności odstraszenia zła¹⁹. Wierzone, że tojad ułatwia rozpoznanie i zabicie wilkołaków oraz hybryd²⁰. Ludowa nazwa tojadu: *mordownik*, nawiązuje do jego trujących właściwości.

Złe moce miały też odstraszać zawieszane na drzwiach wianki i stroiki robione z bukszpanu, który nieodłącznie kojarzy się z Wielkanocą. Ze względu na zawsze zielone liście, które długo zachowują świeżość po ścięciu, bukszpan stał się symbolem wieczności i nieustannego odradzania się natury. W chrześcijańskiej symbolice oznacza nadzieję na zmartwychwstanie i wiarę w nieskończoność życia. Zbliżona jest symbolika bluszczu utożsamianego z nieprzemijalnością życia i wiecznym przywiązaniem, zmartwychwstaniem i nieśmiertelnością dusz²¹.

4. Symboliczne atrybuty roślin w ogródkach „panieńskich”

Przed chatami, w których były panny na wydaniu w przedogródkach sadzono mirt, lilie, rozmaryn, malwy, rutę, wrotycz, nagietki i aksamitki. Wszystkie te rośliny miały nie tylko symboliczne znaczenie, ale z reguły praktyczne zastosowania, związane, wśród wielu innych, z kobietą, kobiecością i płodnością.

W starożytności mirt był rośliną poświęconą babilońskiej bogini miłości Ishtar, greckiej Afrodycie czy rzymskiej Wenerze²². Poprzez powiązanie z Matką Boską, roślina stała się w chrześcijaństwie jednym ze znaków dziewictwa. Był symbolem czystości, ale i miłości oraz płodności. Dlatego też z jego gałązek

gin Mary (which is referred to as the Feast of Our Lady of Herbs in the Polish tradition) and on Corpus Christi and included hazel, southernwood and wild ginger were intended to protect crops from the misfortunes of storms and hails. A separate group of plants were the midsummer herbs, i.e. the black henbane, burdock, mint, St. John's wort and nettle. They were to protect people, animals and crops against witchcraft spells, diseases and natural disasters¹⁷. The mint was recognised as the symbol of wisdom, hospitality and love while St. John's wort was to protect against evil witchcraft and spells as well as against sorrow and grief (which is substantiated by its antidepressant properties). Herbs were used in folk ceremonials on a large scale; and the lovage, which guaranteed the bridegroom's love, was a must in every garden.

The rose symbolism is very intricate. It plays a very important role in Christian symbolism and its Marian symbolism is close to the Polish tradition related to the cult of God's Mother. However, this motif is poorly represented in the folk tradition and culture, and the rose is not a flower closely associated with the Polish folklore. It played a significant role first of all in courtly customs¹⁸. In peasants' gardens, it was above all the lily, the violet and the monkshood that represented Marian imagery.

In many regions of the Carpathians, the monkshood is sometimes called 'God's Mother's ankle boots'. The origin of this phrase is related to a legend that says that when the Holy Family were on the run fleeing from Herod, Maria asked various plants to lend her their leaves and flowers to replace her destroyed shoes albeit to no avail. It was only the monkshood that offered its inconspicuous flowers. Ever since that time they have had the blue Marian colour and the ability to scare off evil spirits¹⁹. It was believed that the monkshood makes it easier to recognise and kill werewolves hybrids²⁰. The folk name of the monkshood, *mordownik* (old-fashioned 'murderer', cf. 'queen of poisons'), makes reference to its poisonous properties.

Evil powers were also to be scared off by the wreaths and sprays made of boxwood, which is inherently associated with Easter. Due to its ever-green leaves that remain fresh a long time after cutting, boxwood has become a symbol of eternity and the perpetual rebirth of nature. In Christian symbolism, it points to the hope of resurrection and belief in the everlasting life. Similar to that is the symbolism of the ivy, which is identified with the infinite timelessness of life and the eternal attachment, resurrection and immortality of souls²¹.

4. Symbolic attributes of plants found in 'maiden' gardens

In foregardens outside the houses where there lived marriageable maidens, it was myrtle, lilies, rosemary, hollyhocks, rue, tansies, calendulas and marigolds that were planted. All these plants did not only have symbolic meaning, but they also had as a rule practical application related, among many other things, with woman, femininity and fertility. In ancient times, the myrtle was a plant devoted to the Babylonian goddess of love, Ishtar, the Greek goddess Aphrodite or Roman Venus²². Through association with God's Mother the plant became one of the signs of virginity in Christianity. It was a symbol of purity but also of love and fertility. Hence its twigs were used to plait wreaths or arrange flower bunches for brides in order to make sure they enjoy marital bliss and have numerous offspring. The myrtle is one of the few plants found in traditional

wito wianki lub wiązanki dla panien młodych, aby zapewnić im szczęście małżeńskie i liczne potomstwo. Jako jedna z niewiele roślin spotykanych w tradycyjnych zagrodach mirt w zasadzie nie posiada zastosowań praktycznych. Można przyjąć, że w budowaniu znaczenia symbolicznego mirtu znaczącą rolę odegrała właśnie ta jego praktyczna „bezużyteczność” oraz intensywny, przywodzący na myśl kadzidła i dymy ofiarne, zapach, który wydają rozarte liście rośliny.

Kwiatem weselnym, symbolizującym dziewictwo panny młodej była również lilia biała, która w chrześcijaństwie jest wyobrażeniem światłości wiekuiestej i odpuszczenia win. Wierzone teź, że lilia biała wyrośnie tylko wtedy, kiedy zasadzi ją dobra kobieta lub teź gospodyni będąca głową domu.

Głównym źródłem znaczeń przypisywanych rozmarynowi jest „wieczna” zieleń jego skórzastych liści. W kulturze chrześcijańskiej rozmaryn jest jednym z atrybutów Matki Boskiej, co oznacza, że w jego obszarze znaczeniowym znajduje się nieskalana czystość i dziewictwo. W kulturowanych do dzisiaj polskich zwyczajach weselnych bukietki z rozmarynu są atrybutem druchen i družbów. Przypina się je teź gościom weselnym. Symbolizująca dziewiczość roślina w ludowym języku erotycznym występuje wtedy, gdy mówi się o spełnieniu miłości cielesnej. Jej liściom i gałkzkom przypisywano właściwości pobudzające erotycznie. Rozmaryn znajdował zastosowanie w miłosnej magii. Mimo, że miał strzec czystości pańieńskiej, to odpowiednio użyty mógł rozpalać uczucia. Samo wąchanie rozmarynu miało sprowadzić miłość.

Tradycyjnie utożsamiana z malowniczością chłopskiej zagrody malwa, symbolizująca boleść i miłosierdzie, była znakiem prośby o przebaczenie. Nie ulega wątpliwości, że taka symbolika wynikała z jej zastosowań, ściśle związanych z kobiecą fizjologią.

W tradycji ludowej w wianek panny młodej wplatanó również rutę. Przechowywany następnie w małżeńskiej sypialni miał gwarantować szczęście i spokojne małżeństwo. Dziewczęta nigdy same nie siały ani nie sadziły ruty w ogródku, gdyż nie wyszłyby nigdy za mąż. Dlatego o starych pannach mówiło się: że rutkę sieją. Staropanieństwo przepowiadał teź listek ruty, używany w czasie wrózb andrzejkowych.

Rutę stosowano teź przeciw rozmaitym demonom. Jej znaczenie apotropaiczne wynikało z faktu, że jest ona jedną z roślin, których liście nie tracą zieleni, mają gorzkie owoce i silny aromat. Z czasów Średniowiecza wywodzi się wiara, że samo nośzenie ruty chronić ma przed czarownicami i urokami. Pstrokate kwiaty miały odwracać „uroczny wzrok”, dlaczego teź dziewczęta przystrajały włosy kwiatami nagietka, piwonii lub właśnie ruty. W Wielkopolsce dziewczęta nosiły na rękach bransolety z owoców ruty, co miało im zapewnić ochronę przed urokami. Ruty, wespół z innymi ziołami antydemonicznymi używano przeciw demonom (rusałkom, czartom), które ukazywać się miały pod postacią wiatru. Całoroczną ochronę bydlę przed demonami miało zapewnić dodanie poświęconej ruty i opłatka do wigilijnego pokarmu. Chronić je miało teź okadzanie aromatycznym dymem palonych gałkz ruty. Zabieg ten, znany w wielu kulturach, stosowano profilaktycznie w sytuacjach, kiedy „złe moce” wykazywały szczególną aktywność (chodzi zwłaszcza o święta przejścia związane ze zmianami cyklu słonecznego).

crofts that have no practical applications. It can be assumed that it was just its practical ‘uselessness’ that played a significant role in the building of its symbolic meaning as well as its intense odour that brings to mind incense and sacrificial smoke, released when its leaves are rubbed.

Another wedding flower, symbolising the bride’s virginity, was the white lily, which in Christianity is a representation of perpetual light and remission of sins. It was also believed that a white lily would only grow if it had been planted by a good woman or a housewife being the head of a household.

The main source of meanings attributed to the rosemary is the ‘everlasting’ green colour of its leathery leaves. In Christian culture, the rosemary is one of the attributes of God’s Mother, which means that within its semantic field there is immaculate purity and virginity. In Polish wedding customs that are practiced even today small rosemary bouquets are attributes of the bridesmaids and best men. Also wedding guests have them pinned on. The virginity-symbolising plant occurs in folk erotic language when talking about fulfilment of body love. Its leaves and twigs were associated with erotically stimulating properties. The rosemary was applied in love magic. Even though it was supposed to guard maiden purity, if appropriately used, it could ignite feelings. Just smelling rosemary would be enough to bring love.

Hollyhocks was traditionally identified with the picturesque character of the peasant croft but is also symbolised anguish and mercy and was a sign of petition for forgiveness. It is beyond any doubt that such symbolism stemmed from their applications, closely related to the female physiology.

In folk tradition, the bride’s wreath had some rue plaited in it. It was then stored in the marital bedroom to ensure happiness and peaceful marriage. Girl never sowed or planted rue in the garden on their own as otherwise they would never get married. Therefore, spinsters were said to ‘sow rue’. Spinsterhood was also foretold by rue leaves used during traditional fortune-telling rituals on St. Andrew’s Day.

The rue was also used against all sorts of demons. Its apotropaic significance stemmed from the fact that it was one of the plants whose leaves never lose the green colour and have bitter fruit and a strong aroma. According to a belief that originates from mediaeval times, just carrying some rue with you meant you were protected from witches and spells. Varicoloured flowers were supposed to divert the ‘enchanted gaze’ and therefore, girls would adorn their hair with flowers of the calendula, peony or just rue. In the region of Wielkopolska girls would wear on their wrists bracelets made with rue fruit, which was intended to provide them with protection against witchcraft. The rue, along with other antidemonic herbs, was used against demons (undines, chorts), which were said to appear in the form of wind. Addition of some consecrated rue and a piece of Christmas wafer to the food partaken on Christmas Eve would guarantee all year protection against demons for the cattle. They were also supposed to be protected as a result of incensing with the smoke of burnt rue twigs. This procedure, known in many cultures, was applied prophylactically in situations when ‘evil powers’ were particularly active (especially in connection with solstice festivals related to the changes in the solar cycle).

The tansy has been used in traditional medicine for ages, due to its antiseptic, disinfecting and parasitocidal effect, as well as stimulating and hallu-

Wrotycz wykorzystywany był od stuleci w medycynie ludowej z uwagi na jego działanie antyseptyczne, odkażające i pasożytoćjce oraz pobudzające, halucynogenne i podobnie jak malwa, poronne. Prawdopodobnie z uwagi na tą ostatnią właściwość używany był w magii miłosnej. Dziewczyna, która chciała się odkochać powinna wykapać się w naparze wrotyczu.

Równieź nagietkowi przypisuje się właściwości magiczne, które są ściśle związane z jego praktycznymi, leczniczymi możliwościami zastosowań - leczenie chorób kobiecych i zapobieganie poronieniom. Wyszuszone płatki rośliny rozsypane pod łózkim czy teź włożone pod poduszkę w płóciennym woreczku przynosić miały spokojny sen. Noszone zaś w pomarańczowym woreczku na wysokości splotu słonecznego, odpędzać wszelkie lęki, zwidy i strachy. Nagietek w obrzędowości obyczajowej traktowany jest jako kwiat radości. Ponieważ kwitnie on przez całe lato aż do późnej jesieni, a nawet na początku zimy, uznawany był za *symbol* nieprzemijania i wiecznej miłości.

Spotykana w „panieńskich” ogródkach aksamitka pełniła funkcję strojnego strażnika ogrodu. Olejki eteryczne i charakterystyczny ostry zapach aksamitki ograniczają rozwój chwastów i odstrasza szkodniki (nicienie, ślimaki, owady). Aksamitka symbolizuje bliskość i przede wszystkim nadzieję, co wywodzić należy z pierwotnej symboliki obszaru pochodzenia. W krajach Ameryki Południowej aksamitki kwitną w okresie Dnia Wszystkich Świętych. Dlatego teź określane są tam mianem „Flor de muero” – kwiatów śmierci. Z takim przydomkiem trafiły do Europy i tak się przyjęły w świadomości Europejczyków²³.

5. Podsumowanie

Rośliny towarzyszyły ludziom w życiu codziennym i obchodach świątecznych nie tylko jako element wystroju. Pełniły w nich często ważne role dzięki przypisywanym im właściwościom. W artykule z 1895 r. czytamy, że: *Lud uważa drzewa i kwiaty jako tylko czasową cielesną osłonę duszy, jako tylko dalsze miejsce tymczasowego zatrzymania się. (...) Każde prawie drzewo jest dla wieśniaka naszego niejako świątynią, bo mieszkaniem jakiegoś ducha, jakiejś tajemniczej siły, która mu już to korzyść, już to szkodę przynosi. Z uszanowaniem i czią spogląda wieśniak na kwiaty i drzewa, bo mniema, że one są mieszkaniem duchów, bo mniema, że wyrządziwszy jaką szkodę drzewu, obrazi na się i ducha zamieszkującego je, który nań karę za to zesłać może. Każde drzewo wzbudza w nim otuchę lub bojaźń stosownie do tego, w jakie wyobraźnia jego przybrała je przymioty, jakimi zaludniła duchami – dobrymi czy złymi*²⁴. Dawna głęboka wiara w magiczną moc roślin, która chroni, leczy, zapewnia urodzaj jest na tyle silna, że do dziś możemy spotkać się z jej relikdami. (...) *wszystkie drzewa i rośliny, uznane za święte zawdzięczają swą uprzywilejowaną sytuację temu, że wcielają archetyp, wzorcowy obraz wegetacji. Z drugiej strony to właśnie wartość religijna sprawia, że jakaś roślina jest otoczona względami i uprawiana*²⁵. Tak więc skoro człowiek jest elementem przyrody, a rośliny towarzyszą ludziom od narodzin do śmierci to nie powinien dziwić fakt częstego ich występowania w dorocznych obrzędach. Były integralną częścią cyklu dorocznych świąt, wyrażając wiele symbolicznych treści. Związek roślin z wierzeniami jest na tyle silny, że choć ulegał zmianom to dotrwał do naszych czasów.

cinogenic; and, like the hollyhock, abortive. It was probably because of that latter property that it was used in love magic. A girl who wanted to fall out of love had to have a bath in a tansy infusion.

Also, the calendula is believed to have magic properties, which are closely related to its practical, medicinal application potential, such as healing female diseases and preventing miscarriages. Dried petals of the plant sprinkled under the bed or placed under the pillow in a linen pouch were supposed to ensure quiet sleep. And worn in an orange-coloured pouch at the height of the solar plexus would deter all sorts of anxieties, hallucinations and fears. In ceremonials related to the moral sphere, the calendula was treated as a plant of joy. As it is in blossom throughout summer until late autumn and even early winter, it was deemed a symbol of timelessness and eternal love.

The tagetes, or marigold, found in the ‘maiden’ gardens, fulfilled the function of an ornamental guardian of the garden. Its essential oils and characteristic sharp odour reduce the growth of weeds and repel pests (nematodes, snails, insects). The marigold symbolises closeness and above all hope, which must be derived from the primary symbolism of the area of origin. In countries of South America marigolds blossom around All Saints’ Day. For this reason, they are called there ‘Flor de muerto’, i.e. flowers of death. It was with this nickname that they were brought to Europe and in such manner, they were adopted in the Europeans’ awareness²³.

5. Conclusion

Plants accompanied people in their daily lives and festive celebrations not only as an element of decoration. They often played important roles due to the properties attributed to them. In an article from 1895 we read that: *Folks consider trees and flowers as merely an interim bodily shield of the soul, as merely a further place of temporal stay. ... Nearly every tree is for our villager, as it were, a sanctuary, a dwelling place of a ghost or a mysterious power that brings them either some benefit or some harm. It is with respect and reverence that the villager looks upon flowers and trees as they reckon that these are some ghosts’ abodes as they reckon that if they do any harm to the tree then they might offend the tree and the spirit living therein, and this might retaliate and send some punishment on the villager. Each tree stirs up encouragement or fear in them depending on which attributes their imagination adopted, what sort of spirits, good or evil, it is populated with*²⁴. The former deep faith in plants’ magic power that protects, cures, ensures abundant crops is so strong that its relics may be encountered even today. ... *all trees and plants deemed holy owe their privileged position to the fact that they embody an archetype, the reference image of vegetation. On the other hand, it is due to the religious value that a certain plant is favoured and grown*²⁵. Thus, since man is a constituent of nature and plants accompany people from birth to death, then it should not be surprising that they commonly feature in annual celebrations. They were an integral part of the cycle of annual festivals expressing a lot of symbolic contents. The association between plants and beliefs is so strong that despite having undergone some changes it has survived until our days.

Greenery in the traditional peasant croft served three essential groups of functions, i.e. protective and technical, utilitarian as well as social and cultur-

W tradycyjnej chłopskiej zagrodzie zieleń spełniała trzy podstawowe grupy funkcji: ochronno-techniczną, użytkową i społeczno-kulturową. W ostatniej wymienionej grupie mieści się symbolika roślin, która zachowywana i przekazywana jest w obyczaju i tradycji miejsca. Specyficzna symbolika roślin oraz ich „nadprzyrodzone” moce towarzyszyły człowiekowi na każdym etapie jego życia: od narodzin i czasu dzieciństwa, przez małżeństwo i dojrzałość, aż po starość i śmierć²⁶. W przestrzeni siedliska wiejskiego znajdowały miejsce i wyrażały się dwie odwieczne i nierozzerwalne wartości ludzkiego życia: sfera *sacrum* i sfera *profanum*²⁷, a żaden gatunek i forma zieleni nie pełniła wyłącznie jednej funkcji i roli. Każdy gatunek miał określone, silnie związane z jego rolą użytkową, znaczenie symboliczne – magiczno- i obrazowo-religijne, często obecnie mniej lub bardziej świadomie kontynuowane. Przy czym obydwie warstwy kultury: religia i magia, wcale się tu nie wykluczały, a przeciwnie – wzajemnie przenikały i uzupełniały codzienne życie wsi, tak indywidualne, jak i grupowe²⁸. Występujące lokalne różnice symboliki roślin nie odbiegały od ogólnego jej znaczenia.

Współcześnie następuje niemal całkowity zanik tradycyjnych elementów ogrodu wiejskiego. Z uwagi na zmiany charakteru wsi, m.in. ich wielofunkcyjny rozwój funkcja użytkowa ustępuje miejsca ozdobnej oraz rekreacyjnej. Ginie regionalna tradycja i symbolika ogrodu wiejskiego – jego specyfika gatunkowa, kompozycyjna i funkcjonalna, a tym samym tożsamość krajobrazu wiejskiego. Tradycyjne, rodzime rośliny zastępowane są nowymi, niekiedy inwazyjnymi gatunkami. Następuje zanik ziół, ograniczanie gatunków i ilości nasadzeń na rzecz „praktycznych” trawników oraz drzew i krzewów iglastych. Jednakże, gdy w wielu miejscach na świecie przywraca się rodzimy charakter upraw i nasadzeń oraz promowana jest samowystarczalność żywieniowa istnieje szansa na powrót do wiejskich polskich ogrodów rodzimych gatunków roślin.

ENDNOTES

¹ Baranowski B., *Zarys historii ogrodnictwa wiejskiego w Polsce*, PWRiL, Warszawa 1964

² Plessner H., *Wiejski ogród przydomowy*, Zakład Wydawniczy, CRS, Warszawa 1987

³ Marczevska M., *Aspekty wierzeniowe w rekonstrukcji językowego obrazu drzew*, Acta Universitatis Wratislavenensis, *Język a kultura*, t. 16, Wrocław 2001, s. 85.

⁴ Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian*, cz. 2: *Kultura duchowa*, z. 1, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1934, s. 531.

⁵ Kowalski P., *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 2007, s. 34 i 76.

⁶ Gajewska S., *Obraz dębu i lipy w literaturze polskiej i litewskiej XIX – p. XX wieku. Studium porównawcze*, Wileński Uniwersytet Pedagogiczny, Wilno 2011, s. 22.

⁷ *Ibidem*, s. 22.

⁸ Marszałek E., *Lasy i drzewa w kulturze i wierzeniach*, w: Gwiazdowicz D.J., Rykowski K., *Dziedzictwo. Lasy i gospodarka leśna w kulturze i dziedzictwie narodowym*, Instytut Badawczy Leśnictwa, Sękocin Stary 2014, s. 94.

⁹ M. in. Moszyński K., *Kultura ludowa ...*, Kowalski P., *Kultura magiczna. op. cit.*

¹⁰ Marszałek E., *Lasy i drzewa w kulturze ...*, *op. cit.*, s. 91-92.

¹¹ Dmochowski F.S., *Dawne zwyczaje i zwyczaje szlachty i ludu wiejskiego w Polsce i w ościennych prowincjach*, Warszawa 1860, s. 56.

¹² Barącz S., *Bajki, fraszki, podania, przysłowia i pieśni na Rusi*, Tarnopol 1866, s. 234.

¹³ Kowalik A., *Kosmologia dawnych Słowian*, NOMOS, Kraków 2004, s. 347.

¹⁴ Żołądz-Strzelczyk D., *Dziecko w dawnej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2006

¹⁵ Ziółkowska M., *Gawędy o drzewach*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1983, s. 18-25.

¹⁶ Gloger Z., *Rok polski w życiu, tradycji i pieśni*, Jan Fiszer, Warszawa 1900

al. The latter mentioned group includes plant symbolism that was preserved and handed down in local customs and traditions. The specific symbolism of plants and their ‘supernatural’ powers accompanied man at every stage of their life, from birth and childhood, through the married life and maturity to old age and death²⁶. Within the confinement of rural development, two age-old intrinsic values of the human life were present and manifested themselves, i.e. the *sacred* and the *profane*²⁷, and none of the different species and forms of greenery served exclusively one function and role. Each species had a specific symbolic meaning within the realm of magic, imagery and religion, one that was closely related to its utilitarian rule and often more or less consciously continued. The two layers of culture, religion and magic, were not mutually exclusive; quite on the contrary, they permeated and supplemented the daily rural life, both individual and collective²⁸. Any local differences in the plant symbolism did not divert from its universal meaning.

In modern times, the traditional elements of the rural garden have almost entirely vanished. Due to the changes to the character of the countryside, including its multifunctional development, the utilitarian function gives way to the decorative and recreational ones. The regional tradition and the symbolism of the rural garden, its characteristic, compositional and functional specificity, and thus the identity of the rural landscape, all of this is dying out. The traditional indigenous plants are replaced with new, sometimes invasive species. Herbs are disappearing, the numbers of species and plantings are being reduced in favour of ‘practical’ lawns and coniferous trees and shrubs. However, as in many places in the world the indigenous character of crops and plantings is being restored and food self-sufficiency is being promoted, there is a chance of return to the Polish rural gardens with indigenous plants.

ENDNOTES

¹ Baranowski B., *Zarys historii ogrodnictwa wiejskiego w Polsce*, PWRiL, Warszawa 1964

² Plessner H., *Wiejski ogród przydomowy*, Zakład Wydawniczy, CRS, Warszawa 1987

³ Marczevska M., *Aspekty wierzeniowe w rekonstrukcji językowego obrazu drzew*, Acta Universitatis Wratislavenensis, *Język a kultura*, vol. 16, Wrocław 2001, p. 85.

⁴ Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian*, part 2: *Kultura duchowa*, vol. 1, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1934, p. 531.

⁵ Kowalski P., *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 2007, p. 34 and 76.

⁶ Gajewska S., *Obraz dębu i lipy w literaturze polskiej i litewskiej XIX – p. XX wieku. Studium porównawcze*, Wileński Uniwersytet Pedagogiczny, Wilno 2011, p. 22.

⁷ *Ibidem*, p. 22.

⁸ Marszałek E., *Lasy i drzewa w kulturze i wierzeniach*, w: Gwiazdowicz D.J., Rykowski K., *Dziedzictwo. Lasy i gospodarka leśna w kulturze i dziedzictwie narodowym*, Instytut Badawczy Leśnictwa, Sękocin Stary 2014, p. 94.

⁹ M. in. Moszyński K., *Kultura ludowa*, Kowalski P., *Kultura magiczna. op. cit.*

¹⁰ Marszałek E., *Lasy i drzewa w kulturze ...*, *op. cit.*, p. 91-92.

¹¹ Dmochowski F.S., *Dawne zwyczaje i zwyczaje szlachty i ludu wiejskiego w Polsce i w ościennych prowincjach*, Warszawa 1860, p. 56.

¹² Barącz S., *Bajki, fraszki, podania, przysłowia i pieśni na Rusi*, Tarnopol 1866, p. 234.

¹³ Kowalik A., *Kosmologia dawnych Słowian*, NOMOS, Kraków 2004, p. 347.

¹⁴ Żołądz-Strzelczyk D., *Dziecko w dawnej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2006

¹⁵ Ziółkowska M., *Gawędy o drzewach*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1983, p. 18-25.

¹⁶ Gloger Z., *Rok polski w życiu, tradycji i pieśni*, Jan Fiszer, Warszawa 1900

¹⁷ Czechowicz M., Kozłowska E., *Zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni przydomowych na terenach wiejskich na przykładzie wsi dolnośląskich*, w: *Krajobraz i ogród wiejski*, vol. 2, Wyd. KUL, Lublin 2004

¹⁷ Czechowicz M., Kozłowska E., *Zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni przydomowych na terenach wiejskich na przykładzie wsi dolnośląskich*, w: *Krajobraz i ogród wiejski*, t. 2, Wyd. KUL, Lublin 2004

¹⁸ Nowakowska A., *Róża w tradycji i kulturze*, w: *Acta Universitatis Wratislaviensis*, t. 16, Wrocław 2001, s. 20-21.

¹⁹ Janicka-Krzywda U., *Motywy przyrodnicze w legendach o Matce Bożej na Polskim Podkarpaciu*, w: *Peregrinus Cracoviensis*, z.4, Kraków 1996, s. 94.

²⁰ Baranowski B., *W kręgu upiorów i wilkołaków*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1981, s. 148.

²¹ Włodarczyk Z., *Rośliny biblijne. Leksykon*, Instytut Botaniki PAN, Kraków 2011

²² Kopaliński Wł., *Słownik mitów i tradycji kultury*, PWN, Lublin 1997

²³ Zieliński J., *Symbolika roślin na cmentarzach*, Przegład Komunalny 08, 2008, s. 39–41.

²⁴ Kolbuszowski E., *Rośliny w wierzeniach ludu: Bez*, w: *Lud*, r. I, Towarzystwo Ludoznawcze, Lwów 1895, s. 120.

²⁵ Eliade M., *Sacrum, mit, historia*, PIW, Warszawa 1993, s. 157-158.

²⁶ Zaraś-Januszkiewicz E.M. i in., *Symbolika roślin i związana z nimi obrzędowość w tradycji ludowej*, w: *Krajobraz i ogród wiejski*, t. 3, Wyd. KUL, Lublin 2004

²⁷ Gawryszewska B.J., *Rola ogrodu frontowego w strukturze siedliska – stan współczesny a tradycja ogrodu wiejskiego*, w: *Krajobraz i ogród wiejski*, t. 3, Wyd. KUL, Lublin 2004

²⁸ Sulima M., *Sacrum i profanum ogrodu przydomowego wsi pogranicza polsko-białoruskiego*, w: *Architecturae et Artibus*, 1/2017, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2017, s. 65.

LITERATURA

[1] Baranowski B., *Zarys historii ogrodnictwa wiejskiego w Polsce*, PWRiL, Warszawa 1964

[2] Baranowski B., *W kręgu upiorów i wilkołaków*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1981

[3] Barącz S., *Bajki, fraszki, podania, przysłowia i pieśni na Rusi*, Tarnopol 1866

[4] Czechowicz M., Kozłowska E., *Zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni przydomowych na terenach wiejskich na przykładzie wsi dolnośląskich*, w: *Krajobraz i ogród wiejski*, t. 2, Wyd. KUL, Lublin 2004, s. 63–72.

[5] Dmochowski F.S., *Dawne zwyczaje i zwyczaje szlachty i ludu wiejskiego w Polsce i w ościennych prowincjach*, Warszawa 1860

[6] Eliade M., *Sacrum, mit, historia*, PIW, Warszawa 1993

[7] Gajewska S., *Obraz dębu i lipy w literaturze polskiej i litewskiej XIX – p. XX wieku. Studium porównawcze*, praca magisterska przygotowana pod kier. doc. dr K. Syrnickiej, Katedra Filologii Polskiej i Dydaktyki, Wydział Filologiczny, Wileński Uniwersytet Pedagogiczny, Wilno 2011

[8] Gawryszewska B.J., *Rola ogrodu frontowego w strukturze siedliska – stan współczesny a tradycja ogrodu wiejskiego*, w: *Krajobraz i ogród wiejski*, t. 3, Wyd. KUL, Lublin 2004, s. 97–138.

[9] Gloger Z., *Rok polski w życiu, tradycji i pieśni*, Jan Fiszer, Warszawa 1900

[10] Janicka-Krzywda U., *Motywy przyrodnicze w legendach o Matce Bożej na Polskim Podkarpaciu*, w: *Peregrinus Cracoviensis*, z.4, Kraków 1996, s. 93-102.

[11] Kolbuszowski E., *Rośliny w wierzeniach ludu: Bez*, w: *Lud*, r. I, Towarzystwo Ludoznawcze, Lwów 1895, s. 119-123.

[12] Kopaliński Wł., *Słownik mitów i tradycji kultury*, PWN, Lublin 1997

[13] Kowalski P., *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 2007

[14] Marszałek E., *Lasy i drzewa w kulturze i wierzeniach*, w: Gwiazdowicz D.J., Rykowski K., *Dziedzictwo. Lasy i gospodarka leśna w kulturze i dziedzictwie narodowym*, Instytut Badawczy Leśnictwa, Sękocin Stary 2014, s. 87-103.

[15] Marczevska M., *Aspekty wierzeniowe w rekonstrukcji językowego obrazu drzew*, Acta Universitatis Wratislavenensis, *Język a kultura*, t. 16, Wrocław 2001, s. 83-98.

[16] Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian*, cz. 2: *Kultura duchowa*, z. 1, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1934

[17] Nowakowska A., *Róża w tradycji i kulturze*, w: *Acta Universitatis Wratislaviensis*, t. 16, Wrocław 2001, s. 17-25.

[18] Plessner H., *Wiejski ogród przydomowy*, Zakład Wydawniczy CRS, Warszawa 1987

[19] Włodarczyk Z., *Rośliny biblijne. Leksykon*, Instytut Botaniki PAN, Kraków 2011

Sulima M., *Sacrum i profanum ogrodu przydomowego wsi pogranicza polsko-białoruskiego*, w: *Architecturae et Artibus*, 1/2017, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2017, s. 63-70.

[20] Zaraś-Januszkiewicz E.M., Szymczak-Piątek M., Wieczorek J., *Symbolika roślin i związana z nimi obrzędowość w tradycji ludowej*, w: *Krajobraz i ogród wiejski*, t. 3, Wyd. KUL, Lublin 2004, s. 139-149.

[21] Zieliński J., *Symbolika roślin na cmentarzach*, Przegład Komunalny 08, 2008, s. 39–41.

[22] Ziółkowska M., *Gawędy o drzewach*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1983

[23] Żołądz-Strzelczyk D., *Dziecko w dawnej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2006

¹⁸ Nowakowska A., *Róża w tradycji i kulturze*, w: *Acta Universitatis Wratislaviensis*, vol. 16, Wrocław 2001, p. 20-21.

¹⁹ Janicka-Krzywda U., *Motywy przyrodnicze w legendach o Matce Bożej na Polskim Podkarpaciu*, w: *Peregrinus Cracoviensis*, part 4, Kraków 1996, p. 94.

²⁰ Baranowski B., *W kręgu upiorów i wilkołaków*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1981, p. 148.

²¹ Włodarczyk Z., *Rośliny biblijne. Leksykon*, Instytut Botaniki PAN, Kraków 2011

²² Kopaliński Wł., *Słownik mitów i tradycji kultury*, PWN, Lublin 1997

²³ Zieliński J., *Symbolika roślin na cmentarzach*, Przegład Komunalny 08, 2008, p. 39–41.

²⁴ Kolbuszowski E., *Rośliny w wierzeniach ludu: Bez*, in: *Lud*, yearbook I, Towarzystwo Ludoznawcze, Lwów 1895, p. 120.

²⁵ Eliade M., *Sacrum, mit, historia*, PIW, Warszawa 1993, p. 157-158.

²⁶ Zaraś-Januszkiewicz E.M. et al., *Symbolika roślin i związana z nimi obrzędowość w tradycji ludowej*, in: *Krajobraz i ogród wiejski*, vol. 3, Wyd. KUL, Lublin 2004

²⁷ Gawryszewska B.J., *Rola ogrodu frontowego w strukturze siedliska – stan współczesny a tradycja ogrodu wiejskiego*, in: *Krajobraz i ogród wiejski*, vol. 3, Wyd. KUL, Lublin 2004

²⁸ Sulima M., *Sacrum i profanum ogrodu przydomowego wsi pogranicza polsko-białoruskiego*, in: *Architecturae et Artibus*, 1/2017, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2017, p. 65.

BIBLIOGRAPHY

[1] Baranowski B., *Zarys historii ogrodnictwa wiejskiego w Polsce*, PWRiL, Warszawa 1964

[2] Baranowski B., *W kręgu upiorów i wilkołaków*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1981

[3] Barącz S., *Bajki, fraszki, podania, przysłowia i pieśni na Rusi*, Tarnopol 1866

[4] Czechowicz M., Kozłowska E., *Zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni przydomowych na terenach wiejskich na przykładzie wsi dolnośląskich*, w: *Krajobraz i ogród wiejski*, vol. 2, Wyd. KUL, Lublin 2004, p. 63–72.

[5] Dmochowski F.S., *Dawne zwyczaje i zwyczaje szlachty i ludu wiejskiego w Polsce i w ościennych prowincjach*, Warszawa 1860

[6] Eliade M., *Sacrum, mit, historia*, PIW, Warszawa 1993

[7] Gajewska S., *Obraz dębu i lipy w literaturze polskiej i litewskiej XIX – p. XX wieku. Studium porównawcze*, praca magisterska przygotowana pod kier. doc. dr K. Syrnickiej, Katedra Filologii Polskiej i Dydaktyki, Wydział Filologiczny, Wileński Uniwersytet Pedagogiczny, Wilno 2011

[8] Gawryszewska B.J., *Rola ogrodu frontowego w strukturze siedliska – stan współczesny a tradycja ogrodu wiejskiego*, in: *Krajobraz i ogród wiejski*, vol. 3, Wyd. KUL, Lublin 2004, p. 97–138.

[9] Gloger Z., *Rok polski w życiu, tradycji i pieśni*, Jan Fiszer, Warszawa 1900

[10] Janicka-Krzywda U., *Motywy przyrodnicze w legendach o Matce Bożej na Polskim Podkarpaciu*, in: *Peregrinus Cracoviensis*, part 4, Kraków 1996, p. 93-102.

[11] Kolbuszowski E., *Rośliny w wierzeniach ludu: Bez*, in: *Lud*, yearbook I, Towarzystwo Ludoznawcze, Lwów 1895, p. 119-123.

[12] Kopaliński Wł., *Słownik mitów i tradycji kultury*, PWN, Lublin 1997

[13] Kowalski P., *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 2007

[14] Marszałek E., *Lasy i drzewa w kulturze i wierzeniach*, in: Gwiazdowicz D.J., Rykowski K., *Dziedzictwo. Lasy i gospodarka leśna w kulturze i dziedzictwie narodowym*, Instytut Badawczy Leśnictwa, Sękocin Stary 2014, p. 87-103.

[15] Marczevska M., *Aspekty wierzeniowe w rekonstrukcji językowego obrazu drzew*, Acta Universitatis Wratislavenensis, *Język a kultura*, vol. 16, Wrocław 2001, p. 83-98.

[16] Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian*, vol. 2: *Kultura duchowa*, part 1, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1934

[17] Nowakowska A., *Róża w tradycji i kulturze*, w: *Acta Universitatis Wratislaviensis*, vol. 16, Wrocław 2001, p. 17-25.

[18] Plessner H., *Wiejski ogród przydomowy*, Zakład Wydawniczy CRS, Warszawa 1987

[19] Włodarczyk Z., *Rośliny biblijne. Leksykon*, Instytut Botaniki PAN, Kraków 2011

Sulima M., *Sacrum i profanum ogrodu przydomowego wsi pogranicza polsko-białoruskiego*, in: *Architecturae et Artibus*, 1/2017, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2017, p. 63-70.

[20] Zaraś-Januszkiewicz E.M., Szymczak-Piątek M., Wieczorek J., *Symbolika roślin i związana z nimi obrzędowość w tradycji ludowej*, in: *Krajobraz i ogród wiejski*, vol. 3, Wyd. KUL, Lublin 2004, p. 139-149.

[21] Zieliński J., *Symbolika roślin na cmentarzach*, Przegład Komunalny 08, 2008, p. 39–41.

[22] Ziółkowska M., *Gawędy o drzewach*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1983

[23] Żołądz-Strzelczyk D., *Dziecko w dawnej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2006